

ELŐSZÓ

1. „A magyar nyelv közoktatása fejlesztésének egyik sarkalatos pontja az új elképzeléseknek a korábbi tudományos eredményekhez és didaktikai-pedagógiai tapasztalatokhoz való viszonyítása. . . Mindazoknak, akik akár a tudományos vizsgálat, akár a gyakorlati alkalmazás terén anyanyelvi oktatásunk korszerűsítésén munkálkodnak, elengedhetetlen kötelességük a korábbi felfogásokat, eredményeket megismerni és kritikailag értékelni” – írja Benkő Loránd (MNy. 1979: 8–9). Valóban, a tudományt nem lehet művelni a történeti háttér ismerete nélkül; pl. a nyelvész számára természetes, hogy egy téma kidolgozásakor tájékozódik a szakirodalomban, mérlegeli a különféle véleményeket, figyelembe veszi őket álláspontja kialakításában: egyszóval továbbépíti a tudomány épületét. Sajnos, más a helyzet a szakmódszertanok, vagy ahogy újabban nevezik őket: a tantárgy-pedagógiák területén. Itt teljesen megszakadt a folytonosság.

A XIX. század végén elképzelhetetlennek tartották egy módszertan megírását történeti megalapozás nélkül. Gyertyánffy István, Kiss Áron, Erdődi János és társaik azt tanították, hogy a mindenkor hivatalos módszert csak a történeti előzmények ismerete segítségével lehet jól megérteni; továbbá az ellentétes módszerek jelenének és múltjának ismeretében lehet csak a megfelelő módszert kiválasztani. Ezt a felfogást tükrözi pl. Gyertyánffy István és Kiss Áron közösen írt könyve: *A népiskola módszertana*² (Bp., 1882), melyben alapos történeti áttekintések vannak. Ezek a történeti áttekintések az 1945 előtti módszertanokban még megtalálhatók; az 1959-ben megjelent első felsőfokú tanítóképzős jegyzet még alapos történeti áttekintéseket ad, ezek azonban a későbbi jegyzetekből vagy teljesen eltűnnek, vagy pedig minimálisra zsugorodnak, és sok téves megállapítást tartalmaznak.

A tantárgytörténeti ismeretek hiányának többek között két fontos következménye van. Korunkban nagyon sok kísérlet, újítás valósul meg, melyek nem mindig célszerűek, és melyek nem is mindig újítások; minden bizonnyal kevesebb kárt okoznának ezek a próbálkozások az előzmények ismeretében. Így pl. egyesek a globális olvasástanítást szorgalmazzák, és úgy vélik, hogy ez XX. századi találmány, pedig már tekintélyes múltja van a XIX. században is. Mások a nyelvtanításban újításként propagálják a mondatannal való kezdést, holott ennek az eljárásnak is fellelhetők az előzményei.

Külföldön már régebben felismerték a történeti előzmények fontosságát: 1983-ban már ötödik alkalommal rendezik meg az Állandó Nemzetközi Neveléstörténeti Konferenciát, melynek a legutóbbi, negyedik gyűlése éppen Budapesten volt 1982 szeptemberében. A budapesti konferencia szervezője, Vág Ottó írja az újrafelfedezésekről a következőket: „Egyre több szó esik arról, hogy gyakran vagyunk tanúi olyan „innovációk”-nak, amelyek valójában nem innovációk, hiszen némi történelmi tájékozottsággal bárki tudhatja, hogy korábbi, esetleg évtizedekkel ezelőtti kezdeményezések, tervek, kísérletek „újrafelfedezéséről” van szó; célszerűbb lenne tehát történeti vizsgálat tárgyává tenni,

hogy az egykori elgondolás megvalósítása sikerrel járt-e vagy sem, s hogy a sikernek vagy sikertelenségnek mik voltak az okai” (*Pedagógiai Szemle* 1981: 279–80).

A tantárgytörténeti ismeretek hiányának másik következménye az, hogy nagyon sokszor a kevés tényanyag is hibásan rögződik meg az egyes művekben, a tévedések könyvről könyvre szállnak, és lassacskán kialakulnak az ún. „tantárgytörténeti babonák”. Ilyen babona pl. az az állítás, hogy régebben nem tanítottak nyelvtant, csak ész nélkül, mechanikusan grammatizáltattak; nem volt olvasmánytárgyalás; vagy rosszak voltak az olvasókönyvek.

A tanítóképző főiskolákon az alsó tagozattal foglalkozó tanítóképzős főiskolai tanárok körében olyannyira szokatlan a tantárgytörténeti kutatás, hogy amikor 1979 őszén a Bajai Anyanyelvi Napokon a népiskolai nyelvtanítástól szándékoztam előadást tartani, a szervezők igen furcsállották témaválasztásomat, és csak többszöri levélváltás után engedélyezték az előadást. Ez az epizód azt jelzi, hogy „a magyar nyelv közoktatása fejlesztésének egyik sarkalatos pontja” nincs a szakmai köztudatban.

Tény, hogy az utóbbi harminc évben kevés anyanyelvi tantárgytörténeti tanulmány keletkezett, kb. egy tucatnyi. A folytonosság megszakadásának több oka lehet. A szakirodalom egyes utalásaiból, fejtegetéseiből arra következtethetünk, hogy volt olyan időszak, amikor a tantárgytörténeti, neveléstörténeti kutatásokat múltba fordulásnak, a jelentől való elszakadásnak minősítették. Ezekről a gondokról számol be Faludi Szilárd a *Tantárgytörténeti tanulmányok* című kötet (Bp., 1960) bevezetésében: „Él ma is olyan hiedelem – írja –, hogy a történeti szempont, a történeti jellegű kutatás szükségképp ’elfordulást jelent a valóságtól’, ’menekülést az aktuális problémák elől’. Olykor tartanak tőle, hogy alkalmazása eleve hüvös tárgyilagosságra, pártok felett álló pozitívizmusra vezet... Aktualitásnak és történetiségnek ez az immár hagyományossá vált szembeállítása olyan kolonc, amelyet részben önkénytelenül, mindenesetre kritikátlanul cipelünk magunkkal évről évre” (i. m. 13). Ennek a szemléletnek a gyökerei Faludi szerint a szocialista iskolarendszer és pedagógia kialakításának hőskorában keresendők. Akkor az osztályharc idején és a napi feladatok sürgető megoldásakor valóban nem volt alkalom a történettel foglalkozni, más volt a szemlélet is: „A nacionalizmus és a klerikalizmus szellemének az oktatás tartalmából való kiűzése, az antidemokratikus iskolaszervezeti és pedagógiai hagyományok felszámolása rányomta bélyegét a múlthoz, s benne a kulturális örökséghez való viszonyunk egészére. Nemezszer kiterjesztette a bizalmatlanságot a régi rosszról általában a régire, sőt ezeken keresztül a régivel való foglalkozásra is. A múlttal szemben nemcsak uralkodóvá, hanem részben kizárólagossá is tette az elutasítás, a tagadás gesztusát, sőt velejáróan sok esetben magát a kritikai feldolgozást helyettesítette ezzel” (i. m. 12). Az, hogy megváltozott a múlttal kapcsolatos álláspont, mi sem bizonyítja jobban, mint a felélenkülő neveléstörténeti kutatások, olyan monográfiák megjelenése, mint Felkai Lászlónak *Eötvös József közoktatásiügyi tevékenysége* (Bp., 1979) vagy Mann Miklósnak *Trefort Ágoston élete és működése* (Bp., 1982) című könyve.

Neveléstörténetünket azonban inkább általános, iskolapolitikai kérdések érdeklik, az egyes tantárgyakra már kevesebb figyelmet fordítottak: pedig a két terület támogatja, kiegészíti egymást. Nemcsak az egyes tárgyak tanulmányozásakor kell ismerni az általános helyzetet, hanem az egyes tárgyak történetének ismeretében olykor egészen más következtetések vonhatók le, mint pl. csak a tantervek és néhány vezérkönyv, tankönyv ismeretében.

2. Disszertációm több vonatkozásban is új ismereteket nyújt a tudomány számára. Egy elfelejtett területet térképez fel, egy elfelejtett nemzedéknek kívánja megadni az utókor tiszteletét és megbecsülését. Nemcsak értékeli a népoktatási törvény utáni időszak módszertani törekvéseit, hanem rámutat a mai törekvésekkel való összefüggésre, a ma is hasznosítható tapasztalatokra. Ez azért fontos, mert sok vonatkozásban 1868 és 1905 között olyan utat tett meg az anyanyelv tanítása, mint 1950 és 1980 között.

A tanulmány az anyanyelvi tárgyak – beszéd- és értelemgyakorlatok, írás- és olvasástanítás, magyar nyelvtan – népiskolai tanításával foglalkozik, középpontjában azonban a nyelvtan áll. Mintegy kilencven korabeli iskolai nyelvtant értékel, ezáltal hozzájárul a leíró nyelvtanítástól alkotott kép teljesebbé tételéhez, illetőleg adalékokat szolgáltat vezető nyelvészeink, Simonyi Zsigmond és Szinnyei József munkásságához.

Mai nyelvtanításunk az integráció elvét vallja, azaz nem szakítja el egymástól, hanem összefűzi, egymásra vonatkoztatja a különféle anyanyelvi tárgyakat. A vizsgált korszakban is szoros egységként kezelték ezeket a területeket, az akkori anyanyelvi tanítás a mai integrált tanítás elődének tekinthető, ezért is tanulságos a vizsgálata.

Az olvasás- és írástanítás magában foglalja az ábécé megtanítását, az írástanítást és a fogalmazást. Az olvasás- és írástanítás elkülönül a többi területtől, a módszertanban is az első osztály anyaga külön didaktikai egységet képvisel speciális feladatai miatt. Ezen tény alapján esetleg feleslegesnek tűnik egy nyelvtancentrikus dolgozatban az ábécé tárgyalása. Úgy gondolom azonban, hogy szükség van az olvasástanítási módszerek ismertetésére, ugyanis az olvasás- és a vele párhuzamos írástanítás összefügg a helyesírás tanításával, ezért az olvasástanítási módszer mindig hat a helyesírás tanítására. Az írástanítás technikájával való foglalkozást azonban ebben a tanulmányban valóban szükségtelennek tartom.

A feltárt tényanyag következtében tehát nemcsak a nyelvtudomány történetének egyes pontjait módosítja a dolgozat, hanem korrigálja a dualizmus közoktatásáról a neveléstörténeti összefoglalókban közölt képet, továbbá kiigazítja tantárgytörténeti irodalmunknak kevés és egyoldalú tényanyag alapján, olykor még mindig elfogultan levont némely következtetéseit.

Egy szubjektív megjegyzés: sokszor kérdezték tőlem, miért választottam ilyen periférikusnak tűnő témát, érdemes-e pl. másodrangú szerzők nyelvtanaival foglalkozni. A nyelvtudománynak is szüksége van a háttér, a kisnyelvtanok ismeretére; ezt bizonyítja az a kismonográfiák megírására felszólító pályázat, mely a MNy. 1982. évi számában jelent meg (247–8). Mint a nyelvtan, a tantárgy-pedagógia és a beszédművelés tanítóképző főiskolai tanára számtalan problémával találkoztam mind az alsó fokú oktatásban, mind a főiskolai tanításban. A problémákra a választ a szakma ismeretében lehet megadni, a szakma ismeretéhez pedig hozzátartozik a szakma történetének ismerete is. A dolgozathoz ki fog derülni, hogy sok problémára valóban találtam megoldást, ezenkívül a régi tankönyvek és folyóiratok tanulmányozása közben egy hihetetlenül gazdag világ bontakozott ki, mely megérdemli, hogy ismerjük. Az eötvösi nemzedék szakértelme és lelkesedése szerénységre inti a mai szakembert, lelkesíti az új keresésére, de ugyanakkor a hagyományok és nemzeti sajátosságok megőrzésére is figyelmezteti, és nem utolsó sorban: sok ismeretre megtanítja.

3. A korszakhatárok – 1868 és 1905 – kiválasztását a következő körülmény indokolja: 1868 új korszakot nyitott a népiskolai oktatásban, a népoktatási törvény utáni első, 1869-es

tanterv új alapokra fektette a tanítást, az 1905-ös tanterv pedig egy csaknem negyvenévnnyi időszak munkásságának lezárása. A dolgozat az 1869 előtti és az 1905 után eseményekre csak röviden utal, tudniillik a tárgyalt korszak anyaga annyira gazdag, hogy így is igen nehéz a korlátozott terjedelemben áttekinteni.

A tárgyalás középpontjában az állami népiskolák oktatása áll; létszámbeli kisebbsége ellenére ez jelentette a mércét, a jövő útját. Mindamellett a felekezeti tankönyvek bemutatására is sor kerül, sőt az is kimutatható, hogy melyik felekezet milyen mértékben és minőségben járult hozzá az állami közoktatás fejlesztéséhez, továbbá az állami oktatás hatása is kimutatható a felekezetire.

A folyóiratok közül a következők szerepelnek a feldolgozásban: Néptanítók Lapja, Népnevelők Lapja, Magyar Tanítóképző, Magyar Tanügy, Magyar Paedagogia, Magyar Nyelvőr, Nyelvtudományi Közlemények, Egyetemes Philológiai Közlöny. Sajnos, a számos helyi és felekezeti folyóirat, évkönyv anyaga már nem kaphatott helyet a feldolgozásban. Nem tárgyalja a dolgozat a nemzetiségek magyartanítását sem, a magyar mint idegen nyelv tanítása külön izgalmas téma, megérdemelné a megírást.

A tanulmányban a szokásosnál többet idézem az eredeti forrásokat. Úgy látom, hogy erre a megoldásra feltétlenül szükség van, ugyanis bizonyítanom kell a korszerű módszerek meglétét, sokak szemében esetleg hihetetlennek tűnhet az olykor egészen modern módszerek alkalmazása. Az eredeti források helyesírásán – az olvashatóság kedvéért – némileg változtattam, ez a *cz*, az ékezetek, a vonatkozó névmások, a hosszú kétjegyű mássalhangzók és az idegen szavak írását érinti elsősorban. Nem változtattam a helyesíráson a mottókban és a címekben. A német idézeteket is a mai német helyesírás szerint közlöm.

A korabeli folyóiratcikket csak a jegyzetekben sorolom föl, a bibliográfiában már nem. Az irodalomjegyzék elsődleges és másodlagos források közlését tartalmazó fejezetekre oszlik. Az adatközlésben általában a MNy. utasításait követem, azzal az eltéréssel, hogy az ismert folyóiratok közlésekor is nem a kötetszámot, hanem az évszámot adom meg, mivel ennek nagyobb információs értéke van. Szükségesnek látszana egy lexikon készítése, mely rövid tájékoztatást nyújt az egykori pedagógusok életéről, munkásságáról, fontosabb műveiről.

Budapest, 1983